

प्रकरण सातवे

उपसंहार

■ उपसंहार :-

गेल्या पंचवीस तीस वर्षात मराठीमध्ये अनेक कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरे झाली आहेत. या नाट्यरूपांतरांची लक्षवेधी संख्या पाहता अशी नाट्यरूपांतरे होण्यामागील कारणे, नाट्यरूपांतराची आवश्यकता, एका वाङ्मयप्रकारात व्यक्त झालेला अनुभव, परत दुसऱ्या वाङ्मयप्रकारातून तितक्याच समर्थपणे अभिव्यक्त होतो का? आणि रूपांतर करताना येणाऱ्या अडचणी यांचा विचार करणे अटळ ठरते.

प्रस्तुत प्रबंधिकेत "पानिपत" कादंबरी व तिचे "रणांगण" हे नाट्यरूपांतर यांचा अभ्यास केला आहे या नाट्यरूपांतराचा विचार करता प्रथम लक्ष केंद्रित होते ते वाङ्मय प्रकारांवर. कारण एखादा वाङ्मयप्रकार एखाद्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाला प्रकृतीला जवळचा वाटतो. त्या वाङ्मयप्रकाराच्या सर्व सामर्थ्याची जाणीव त्याने आत्मसात केलेली असते. इतकेच नव्हे तर, आपला जीवनानुभव तो, त्या वाङ्मयप्रकारातून चांगल्या प्रकारे अभिव्यक्त करित असतो.

कादंबऱ्यांची नाट्यरूपांतरे प्रामुख्याने कलात्मक असमाधान आणि व्यावहारिक हेतू, मित्रांच्या मागणीवरून अथवा एखाद्या नाट्यसंस्थांच्या मागणीवरून नाट्यरूपांतरे होताना दिसून येतात. मात्र व्यावहारिक हेतूने झालेल्या नाट्यरूपांतराचे प्रमाण अधिक आहे. कलात्मक असमाधान म्हणून झालेली नाट्यरूपांतरे क्वचितच आढळून येतात. मात्र मराठी वाङ्मयात रूपांतरीत नाटके हा नविनच वाङ्मय प्रकार आपले पाय रोवत आहे. हे नक्कीच मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण बाब आहे. म्हणून वा.ल. कुलकर्णी यांचे रूपांतरीत नाट्यवाङ्मयाच्या दृष्टीने केलेले विचार महत्त्वपूर्ण वाटतात ते म्हणतात- "परभाषीय सुंदर नाट्यकृतीच्या भाषांतराइतकेच नव्हे तर किंबहुना कंकणभर जास्तच, स्वाभाविक उत्कृष्ट कादंबऱ्यांच्या नाट्यीकरणाला आजच्या मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या हलाखीच्या स्थितीत महत्त्व आहे. हा एक नविनच वाङ्मयप्रकार मराठीत रुढ होतो आहे."

प्रस्तुत प्रबंधिकेच्या अनुषंगाने पहिल्या प्रकरणात विषय निवडीमागील भूमिका विषद केली आहे तर दुसऱ्या प्रकरणात विश्वास पाटील यांची वाङ्मयीन जडण घडण यांचा विचार केला आहे. यामध्ये त्यांनी लिहलेल्या "पानिपत", "पांगिरा", "झाडाझडती", "महानायक" या कादंबऱ्या व "रणांगण" या नाटकाच्या लेखनामागील प्रेरणा व कादंबऱ्यांची निर्मिती प्रक्रिया समजून घेतली. त्यामध्ये प्रामुख्याने वास्तवावर आधारलेल्या कादंबऱ्या आहेत. याशिवाय ऐतिहासिक कादंबरीच्या निर्मितीसाठी त्यांनी केलेले परिश्रम आपणास दिसून येतात.

प्रबंधिकेच्या तिसऱ्या प्रकरणात पानिपतच्या युद्धाची कारणे, स्वरूप व परिणाम या दृष्टीने चर्चा केली आहे. "रणांगण" आणि "पानिपत" या दोन्ही कलाकृती पानिपतच्या युद्धाशी संबंधित असल्याने पानिपतच्या युद्धाची संपूर्ण पार्श्वभूमी समजावी यासाठी तिसऱ्या प्रकरणाचा प्रबंधिकेत समावेश करण्यात आला. यामध्ये अस्सल ऐतिहासिक साधनांच्या साहय्याने आपले विचार मांडणाऱ्या इतिहासकारांच्या कारणांचा विचार केला आहे. इतिहासाला अधिक नजिक असणाऱ्या या प्रकरणातून प्रामुख्याने युद्धांची पार्श्वभूमी सांगून खोलवर झालेल्या परिणामांचे चिंतन मांडणे गरजेचे वाटले आहे. पानिपतच्या कारणांचा विचार करताना प्रामुख्याने तत्कालीन काळात लिहलेल्या बखरी, फारशी बखरी यांच्याही कारणांचा विचार करून अनऐतिहासिक वाटणाऱ्या कारणांचा समाचार घेतला आहे.

चौथ्या प्रकरणात कादंबरी वाङ्मयप्रकारांच्या बलस्थानांचा विचार करून "पानिपत" कादंबरीच्या गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला आहे. पानिपतचा विषयच मुळात महाकाव्यासारखा असल्याने इतिहासाला आधारभूत मानून पानिपतचा अनुभव विश्वास पाटील यांनी प्रकट केला आहे. घटना-प्रसंगाला महत्त्व देणाऱ्या या कादंबरीत पानिपत युद्धाची व त्यातील व्यक्तींची पार्श्वभूमी वाचकाला समजावी यादृष्टीने त्यांनी प्रयत्न केल्याने कादंबरी अधिक वाचकप्रिय झाली आहे. कादंबरीत अनेक व्यक्तिरेखा असूनही त्या व्यक्तींचे वेगळेपण दाखविण्यात कादंबरीकाराला यश आले आहे. अनेक घटना-प्रसंग व उपकथानके यामुळे कादंबरी विस्तिर्ण झाली आहे.

पाचव्या प्रकरणात "रणांगण" नाटकावर सविस्तर चर्चा केली आहे. नाटकाच्या विवेचनात एक महत्त्वाची गोष्ट होते की नाट्यरुपांतर हे स्वतः लेखकाने जरी केले असले तरी कादंबरीइतके ते समर्थपणे प्रटक होऊ शकलेले नाही. त्यातील घटना-प्रसंगाच्या तपशीलात लेखकाला बदल करणे भाग पडले असल्यामुळे नाटकाचे कथानक कादंबरीइतके प्रभावी होण्यास मर्यादा पडल्या आहेत. व्यक्तिरेखा, व्यक्तिरेखांची भूमिका यातही नाटककाराने बदल केला आहे. अर्थातच नाट्यरुपांतर करताना मूळ कादंबरीतील आशयाबाबत कराव्या लागणाऱ्या तडजोडीमुळे नाटकात कलात्मकतेपेक्षा कारागिरीला प्राधान्य मिळाले आहे असे वाटले नसते. त्यामुळे नाट्यरुपांतर म्हणजे स्वतंत्र कलाकृती नसून कादंबरीचा नवा आकार किंवा रूप असावे असे वाटते.

सहाव्या प्रकरणात "पानिपत" आणि "रणांगण" यांची तुलना केली आहे. ही तुलना प्रामुख्याने कथानक, व्यक्तिचित्रणे, घटना-प्रसंग, नाट्यरुपांतराचे यशापयश, वाचकांच्या दृष्टीने कादंबरीचे व प्रेक्षकांच्या दृष्टीने नाटकाचा परिणाम, स्थळकाळ मर्यादा, विषय मांडणीसाठी कोणता फॉर्म योग्य वाटतो या अनुरोधाने केली आहे. घटना-प्रसंगाला प्राधान्य देऊन कादंबरीकाराने पानिपतची संपूर्ण पार्श्वभूमी व पानिपतचे युद्ध वाचकांसमोर उभे केले आहे. मात्र कादंबरीचा आशय नाटकात जसाच्या तसा उतरविता येत नसल्याने नाटककाराने भाऊसाहेबांच्या जीवनातील ठळक घडामोडींना महत्त्व देऊन नाटक उभे केले आहे. एवढ्या मोठ्या आशयाचा पट नाटकात स्थळ, काळ, घटना-प्रसंग, व्यक्तिरेखा यांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त करण्यास मर्यादा पडल्याने विषयाच्या परिणामकारकतेसाठी आवश्यक असूनही कादंबरीच्या कथानकातील काही भाग नाटकात येत नाही. परिणामी नाटकामध्ये तुटकपणा जाणवतो

कादंबरीतील अनेक घटना, व्यक्ती आपल्या समोर लेखक उभा करतो. त्यामुळे एकूणच पानिपतच्या युद्धापूर्वीचा गुंता वाचकास सहज आकलन होतो. नाटकामध्ये या आशयाला अभिव्यक्त होण्यास मर्यादा पडल्याने कादंबरीच्या तुलनेत नाटक प्रभावी होत नाही.

कादंबरीतील व्यापक जीवनदर्शनाला नाटकात स्थळ, काळ आणि तंत्ररचनेच्या दृष्टीने मर्यादा पडतात. म्हणजेच कादंबरीतून लेखकाने जे अनुभव विश्व साकार केले आहे ते नाटकाच्या माध्यमातून साकार करता आले नाही. कादंबरीतील अनुभवापेक्षा नाटकातील अनुभवविश्व थिटे पडते.

कादंबरीचे नाट्यबीज नाटकात मांडल्याने रुपांतरीत नाटकांच्या माध्यमातून का होईना पण ते नाटक हा वाङ्मयप्रकार हाताळू शकले. तसे रचनातंत्राच्या फरकामुळे ते एकच अनुभव कादंबरी आणि नाटक या दोन्ही वाङ्मयप्रकारात मांडू शकले. कादंबऱ्यात वावरणारी पात्रे त्यांनी रंगभूमीवर आणली. नाट्यरुपांतरात त्यांनी खूपच बदल केले आहेत. अर्थात हे बदल अपरिहार्य आहेत. कादंबरी आणि नाटक हे भिन्न वाङ्मयप्रकार असल्याने ते बदल अनिवार्य ठरतात. पण जरी गरजेचे असले तरी हे नाट्यरुपांतर कादंबरीतके सामर्थ्यशाली ठरत नाही. आणि नाट्यरुपांतरास यश मिळालेच तर त्याला इतर कारणे ही जबाबदार असतात.

कादंबरीत कादंबरीबीज तर नाटकात नाट्यबीज असते. ही दोन्ही बीजे त्या-त्या वाङ्मयप्रकारानुसार वेगवेगळी असतात. त्यामुळे कोणत्याही कादंबरीचे नाट्यरुपांतर होताना असे तारतम्य ओळखून रुपांतरे व्हावीत.

थोडक्यात विशाल आशय, स्थळ, काळ, घटना-प्रसंग, अनेक व्यक्तिचित्रणे आणि त्यातून नजरेसमोर उभे राहणारे पानिपतचे युद्ध कादंबरीत जितक्या समर्थापणे अभिव्यक्त होते तितके नाट्यरुपांतरात होत नाही. कादंबरीपेक्षा अधिक प्रत्ययकारी असे काही नाट्यरुपांतरातून गवसत नाही. उलट कादंबरीतील बरेच काही हरवले जाते याची रुखरुख सतत वाटत राहते.

■ तळटीपा :-

- १ वा.ल.कुलकर्णी 'वाङ्मयीन दृष्टी आणि दृष्टीकोन'
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
द्वितीया-१९६७
पृ.८५